

**ЦУКРОВІ ЗАВОДИ –
АРХІТЕКТУРНІ, МІСТОБУДІВНІ ТА ЛАНДШАФТНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ****Тютюнник Ю. Г.**, д-р геогр. наук*(Державна академія керівних кадрів культури і мистецтва)*

Тютюнник Ю. Г. Цукрові заводи – архітектурні, містобудівні та ландшафтні пам'ятки України. У статті розглянуто основні види та сучасний стан цукрових заводів як архітектурних, містобудівних та ландшафтних пам'яток нашої країни.

Цукроварні на теренах нашої країни є одними із найбільш розповсюджених промислових об'єктів, що можуть бути віднесені до категорії індустріальної спадщини. Це пояснюється історичною динамікою зведення і реконструкцій цих підприємств. Першу цукроварню на території сучасної України було зведено у 1824 році в селі Трощин Канівського повіту на Черкащині. А з 1840-х років починається справжній бум цукрозаводського будівництва, яке зосереджується у лісостепових районах право- і лівобережжя. Поділля, Придніпров'я і Слобожанщина – регіони буряківництва – стають водночас і регіонами цукрового виробництва.

На початок другої половини ХХ ст. в Україні налічувалося 218 діючих цукрових заводів та залишків таких, що припинили виробництво. З них тільки десять підприємств було збудовано у післяреволюційний час, 20 – на початку ХХ ст., а в ХІХ ст. – 188 [5]. Таким чином, рівень цукрозаводського будівництва в Україні зростає з середини ХІХ ст. і спадає аж в 1910-х роках. Вже сам цей факт обумовлює наявність на промайданчиках цукроварень значної кількості споруд, що мають історичну і архі-

тектурну цінність. Вони формувалися на протязі трьох великих архітектурних епох¹ – періоду еkleктики (друга пол. ХІХ ст.), модерну (1890-ті – 1910-ті рр.) і ранньорадянського періоду архітектурного новаторства в стилі конструктивізму і функціоналізму школи Ладовського. Всі ці архітектурні стилі і відбиті в архітектурі старих споруд цукрових заводів України. Значимо, що з періодом модерну деякі теоретики промислової архітектури пов'язують виникнення самого феномену промархітектури [13].

Архітектурно цінні споруди на промайданчиках цукроварень збереглися по різному. Звичайно промспоруди на протязі багатьох десятиків років зазнавали різноманітних реконструкцій, добудов і перебудов. Деякі з них виконувалися делікатно і зі смаком, були архітектурно виразними, несли

¹ Якщо взяти до уваги те, що на теренах Російської імперії, в тому числі і в Малоросії, архітектурна епоха класицизму в промисловому будівництві протрималася до середини ХІХ ст. [1, 9], то можна сказати, що цукроваренне промбудівництво розпочалося ще за часів пізнього класицизму. Але а ні під час польових досліджень, а ні аналізуючи літературні джерела, споруд в цьому стилі на цукроварнях України ми не відзначили. не відзначили.

на собі відбитки архітектурних уподобань свого часу і органічно вписувалися в ансамбль історичної промислової забудови (рис. 1.)². Але, нажаль, це виключення із правила, яке полягає в тому, що в більшості випадків новітні будівлі псували всю композицію старовинної забудови, затуляли давні цехи, прибудовувалися до них аби як. Таким чином аутентичний вигляд архітектурного ансамблю цукроварні і екстер'єр її давніх споруд безнадійно спотворювалися. Правда подекуди забудова промайданчиків цукроварень доповнювалася доволі виразними будівлями у неокласицистському стилі (1930-ті – 1950-ті рр.), але це стосувалося, в основному, невиробничих споруд.

Розглянемо деякі з найбільш виразних історико-архітектурних прикладів досліджених нами цукрових заводів.

Споруди періоду еkleктики.

Промархітектура періоду еkleктики не тотожна громадянській архітектурі. Якщо для останньої було характерно велике різноманіття псевдостилів («стилів наслідування»), то в промспорах цукроварень лише подекуди ми зустрічали окремі елементи псевдоготики і псевдоренесансу. Владарює ж – цегляний стиль. Його найширше використання в промисловому будівництві, починаючи з середини XIX ст. і аж до 1910-х років, було характерним саме для промислової архітектури. Більш-менш виразною цегляною кладкою і цегляним ліпленням (застосування фігурної цегли) вирізняється екстер'єр практично всіх цехових (рис. 2) і управлінських споруд XIX – початку XX ст. Зазначимо, що використання декоративних і пластичних властивостей цегляної кладки у промисловому будівництві зберігалось і після того, як еkle-

ктика канула у Лету – впритул до I Світової. Тому і цехові споруди 1920-х – 1930-х рр. (таких взагалі-то було віднайдено не багато) часто виконувалися у стилі, схожому на цегляний.

Модерн. Щодо промислового будівництва, то в цілому модерн як архітектурний стиль є стилем великих індустріальних міст [13]. В промисловому будівництві периферії – сіл і містечок – він є рідкістю. Цехові споруди, вибудовані або опоряджені у стилі «модерн», чи принаймні з елементами цього стилю, нами зафіксовані на цукроварнях у Бердичеві, Іванополі і Цибульові (рис. 3).

Відомо, що епоха модерну ознаменувалася формуванням архітектури виносного обладнання – абсолютно оригінального, притаманного лише промисловій архітектурі різновиду архітектурної творчості [14]. Типовим елементом архітектури виносного обладнання на той час буди споруди доменних печей. Цукрові заводи їх не мають, але для них характерні печі з обпалювання вапняку – за габітусом і розмірами близькі до невеликих домен. Іншим неодмінним елементом архітектури виносного обладнання є димові труби. Їх естетика почала формуватися ще за часів еkleктики, але набула розквіту саме у період модерну [13]. Ще один елемент архітектури виносного обладнання, що можна зустріти на цукровнях, це водонапірні вежі. Печі, димові труби і водонапірні вежі – висотні споруди. В селах і містечках, особливо бідних на природну геопластику, вони виступають потужними архітектурними акцентами і сприяють візуальній організації простору навколо цукрових заводів (особливо димові труби).

Авангард. В період архітектурних пошуків у царині ранньорадянського авангарду в 1920-х – 1930-х роках (а подекуди і в повоєнний час) нове цукрозаводське будівництво не мало вели-

² Рисунок до статті розміщений на третій сторінці обкладинки

кого розповсюдження [5]. Найяскравішими спорудами конструкторівського спрямування вирізняється Сумський цукрово-рафінадний завод (рис. 4), менш виразні можна знайти на цукроварні у Бродецькому. Як показала О. Б. Морозова, авангард 1920-х років не тільки впливав на формотворення у промисловій архітектурі, а й остання самим активним чином впливала на естетику і неповторну стилістику авангардистської архітектури [3]. Промархітектура несла в самій собі ті засоби і ту потенцію художнього формотворення, що властиві конструктивізму і ранньорадянському функціоналізму. Тому і деякі пізніші споруди цукрових заводів обрисами нагадують епоху конструктивізму і ранньорадянського функціоналізму (Браїлів).

Неокласицизм. З другої половини 1930-х років і до середини 1950-х років був широко розповсюдженим в архітектурі цукроварень. Але в цьому стилі зводилися, в основному, приміщення управління і соціальної інфраструктури підприємств: контори, заводоуправління, заводські клуби і т. ін. (рис. 5). Дуже рідко риси неокласицизму можна помітити у власне виробничих спорудах (Піі).

Говорячи про архітектурно виразні споруди минулого на проммайданчиках цукрових заводів, слід пам'ятати, що останні розташовані зовсім не в межах «архітектурних заповідників» міст і містечок, а у промислових зонах, де а-пріорі архітектурні «надмірності» не є функціонально чи соціально необхідними, де декором фасадів буде милуватися дуже обмежена кількість осіб – в основному, робочий персонал. Багато з досліджених нами цукровень розміщується також в селах, де взагалі архітектурно виразних споруд немає, або їх дуже мало. В таких умовах «архітектурного дефіциту» місцевості, населеного пункту або його району красиво збудований цех, вишуканий декор стін виробничого складу, виразно опоряджена димова труба і т. ін. постають зовсім в

іншому світлі, аніж як би то мало б місце в архітектурно багатому і виразному середовищі історичної забудови великого населеного пункту. Часто лише заводські споруди є найбільш цінними, з архітектурно-історичної і художньо-пейзажної точки зору, спорудами села або містечка. В таких умовах поняття пам'ятки архітектури слід переглянути, і відносити до цієї категорії не лише видатні, оригінальні, імениті будівлі, а й прості, можливо навіть дещо «сірі», але такі, що завдяки своєму розташуванню в скупому архітектурному середовищі починають грати різними барвами веселки...

Цукроварня – пам'ятка містобудування³. Поняття пам'ятки містобудування складніше для розуміння, аніж поняття пам'ятки архітектури. Згідно точці зору В. І. Тимофійенка, пам'ятками містобудування є окремі містобудівні утворення – вулиці і провулки, проспекти і парки, набережні і площі тощо, «насичені» архітектурно цінними спорудами [8]. Згідно іншим точкам зору, наприклад Л. В. Прибеги, під пам'ятками містобудування слід розуміти також більш масштабні структури – системи вулиць, площ, відкритих територій і т. ін. (тобто квартали, мікрорайони, масиви забудови), що мають характерне історично зумовлене розпланування [6]. Такі пам'ятки містобудування включають в себе не тільки архітектурно цінні споруди⁴, але й елементи

³ Тут слід зазначити, що поняття «пам'ятка містобудування» по відношенню до села чи містечка несе певне навантаження умовності: яка ж це пам'ятка містобудування, коли населений пункт не є містом? Це швидше пам'ятка «містечкобудування» або «селобудування». Втім сутнісний зміст поняття «пам'ятка містобудування» і для містечка, і для села, і навіть для хутора є тим же самим, що й для міста. Тому незважаючи на деяку чисто лінгвістичну кострубатість, будемо вважати за можливе застосовувати це поняття для будь-якого населеного пункту, а не тільки для міста.

⁴ Згідно останнім пам'яткоохоронно-містобудівним дослідженням, вони їх взагалі можуть не мати [7].

нти рельєфу, гідрографічної мережі, рослинного покриву, тобто за своєю сутністю наближаються до поняття *міського ландшафту*. Нарешті на найвищому просторовому рівні, який з пам'яткоохоронно-містобудівної точки зору поки ще недостатньо досліджений у вітчизняній науці, під пам'яткою містобудування слід розуміти цілі системи, комплекси містобудівних структур, які виникли у своєрідних історико-містобудівних умовах і несуть на собі характерні відбитки містобудівного мистецтва і містобудівної справи часу свого виникнення. Такою системою може бути парк і оточуюча його житлова забудова, житлова забудова і транспортна зона (залізнична, зокрема, або портова), промислова забудова і гірничопромислові об'єкти тощо.

Промисловий майданчик – промисловий ландшафт може розглядатися, як пам'ятка містобудування на всіх трьох вище перелічених просторових рівнях, але у вітчизняному пам'яткознавстві поняття пам'ятки містобудування по відношенню до промислових об'єктів практично не застосовується. У зарубіжних дослідників категорії, близькі або аналогічні до нашого поняття «пам'ятка містобудування», по відношенню до історичних промислових територій використовуються. Так, наприклад, в [15] фігурує поняття *antiguos recintos industriales* (ісп., дослівно «старовинні індустріальні пояси»), які пропонуються охороняти і зберігати, дотримуючись принципів комплексності, тобто як пам'ятки містобудування.

На першому структурно-просторовому рівні – на рівні комплексів архітектурно цінної цехової забудови, що зосереджена в межах «заводської вулиці» чи «заводської площі», – виділення пам'яток містобудування можливе лише на крупних підприємствах. Розмір промислової забудови має бути таким,

щоби в ній можна було ідентифікувати вулиці, площі, провулки тощо. І на цих вулицях і площах мають зосереджуватися і концентруватися архітектурно виразні та історично цінні цехові споруди, об'єкти архітектури виносного обладнання. На крупних заводах України такі пам'ятки містобудування можна віднайти⁵, але вивчені вони вкрай погано, а питання їх охорони вирішуються ще гірше: ніяк не вирішуються, як тільки в тих випадках, коли керівництво підприємства любить свій завод і піклується про його історію, в тому числі відбиту в архітектурі промспоруд. Цукрові заводи як пам'ятки містобудування на рівні окремого містобудівного модуля – вулиці, провулку, площі – серед досліджених підприємств нами не ідентифіковані. Ми вважаємо, що їх на цьому структурно-просторовому рівні взагалі не існує, адже цукроварня – порівняно невелике за розміром підприємство, заводська вулиця тут не може утворитися просто в силу розміру проммайdanчику.

Про проммайdanчик як пам'ятку містобудування на другому структурно-просторовому рівні можна говорити в тому випадку, коли він має історично цінне розпланування (наприклад, обумовлене реліктовою вже на сьогоднішній день шафтовою системою забезпечення руху машин і механізмів); систему історично цінних та/або архітектурно виразних споруд (як об'єднану, так і необ'єднану в містобудівні структурно-просторові модулі); можливо, виразний рельєф, живописні водойми, раритетні рослини. Так, Київський завод молочної кислоти (XIX ст.), є виразним містобудівним утворенням завдяки оригінальній ступінчастій вписаності його давніх цехів у схил корінного берега

⁵ Можна вказати, наприклад, на машинобудівні заводи Харкова.

Дніпра. А на ПАТ «АТЕК» (Київ) ми віднайшли дерева, що є історично цінними: одні залишилися від містобудівних структур минулого, і самою своєю наявністю несуть інформацію про них, інші є фрагментами давньої природної рослинності первинного ландшафту, в межах якого ще на початку ХХ ст. було збудовано підприємство [12].

На другому структурно-просторовому рівні цукроварні як пам'ятки містобудування ідентифікуються рідко – знов-таки в силу невеликих розмірів. Здебільшого в такому контексті їх можна ідентифікувати як ландшафтно-виразні об'єкти, що також заслуговують на охорону і збереження.

А от на третьому структурно-просторовому рівні – на рівні містобудівної системи (комплексу) цукроварня, як містобудівна пам'ятка грає усіма своїми історичними та естетичними барвами. Причина проста: визначна роль цукроварні як містобудівного чинника у порівняно невеликому населеному пункті де вона розташована. В багатьох випадках, як зазначалося, цукроварня в селі чи містечку – єдиний промисловий об'єкт. Ясно, що її роль, як чинника розпланування, організації простору всього населеного пункту або великої його частини є видатною. У великих містах (Одеса, Суми, Черкаси) такого ефекту не спостерігається. Але вже на рівні середнього міста (Бердичів), а тим паче малого (Андрушівка, Бобровиця, Носівка) він чітко проявляється.

На третьому структурно-просторовому цукроварні як пам'ятки містобудування вирізняються такими об'єктами і територіальними утвореннями.

Висотні акценти. У відносно невеликому населеному пункті, часто мало виразному в геопластичному відношенні, споруди цукрозаводських димових труб, печей з обпалювання вапняку, інколи водонапірних веж відіграють

надзвичайно велику роль у візуальній організації всього або великої частини ландшафту населеного місця. Вони ідентифікують місце розташування не тільки цукровні, а й самого поселення: останнє може ховатися ще в балці або за пагорбом, а димар, видний за багато кілометрів навкруги (у разі відкритого простору), вже вказує на факт його локалізації (Андрушки, Бродецьке, В. Коровинці, Михайлин). В середині ж населеного пункту цілі системи вулиць орієнтуються в плані на промислові висотні акценти, і все село чи містечко, або принаймні чимала його частина, візуально структурується в єдиний геопластичний образ цукрозаводського поселення.

Антропогенно-аквальні об'єкти та гідротехнічні споруди. Представлені, насамперед, *заводським ставом* (системою ставів). Його значення, як складової містобудівного комплексу, утвореного заводом, у геопластичному відношенні є не менш значущим, аніж висотних димарів і печей. Водна гладь створює горизонтальний простір. Можливо, саме завдячуючи поєднанню із водною гладдю заводського ставу, краєвид цукрового заводу набуває найбільш привабливих і оригінальних рис. Заводські стави при цукровнях бувають самими різими – від майже «моря» у масштабі села чи містечка (Корделівка, Михайлин, Турбів) до тихих поетичних плес (Узин), від крутобережних каскадів (Піі) до млявих, розлогих і звисстих заводей з островами та півостровами (Бобровиця, Носівка).

Крім ставів, яких в ландшафтному комплексі цукроварні може бути декілька, заводський ландшафт іноді комплексується зі складною і розгалуженою системою *природних і штучних водойм і водотоків*, що надають йому своєрідного «гідрологічного образу» (рис. 6). У Браїлові – це вологі, утаємнічені, присмеркові у прибережних заростях ланд-

шафти, що нагадують парк в романтичному стилі, де кожен крок відкриває новий елемент краєвиду і нюанс пейзажу. В Носівці – це наповнені сонцем звивисті і тихі протоки і плеса з острівцями, качками, човнами: класична водна пастораль українського краєвиду.

Водні об'єкти цукроварень слугують основою створення рекреаційних зон і осередків: рибалка, відпочинок на воді, навіть міські пляжі (Іллінці). Парадоксально, але факт: завдяки заводу утворюються цінні рекреаційні об'єкти; це явно суперечить оцінці проммайданчика як однозначно шкідливого в гео-екологічному відношенні об'єкта.

Образ водно-промислової старовини цукроварні іноді підсилюється старими *водяними млинами* (Браїлів, Іллінці, Турбів). Подекуди такі системи доповнюються ще й *міні-ГЕС* (рис. 6). До аквально-гідротехнічного містобудівного комплексу можуть входити також *дамби заводських ставів, водопропускні споруди, мости*. Дамби іноді відіграють дуже важливу роль у формуванні водно-антропогенного пейзажу навколо (Махаринці, Михайлин, Пії), а деякі «заводські» мости, як от дерев'яний віковий міст до заводу через річку Гуйву у Андрушівці, можуть претендувати на статус пам'ятки техніки.

Біля цукроварні є ще один об'єкт, пов'язаний з водним середовищем, це *заводський відстійник*. Ясно, що відстійники не прикрашають містобудівну систему, створювану заводом, вони є однозначно екологічно шкідливими і антиестетичними об'єктами. Але викинути їх з цієї системи неможливо, вони існують об'єктивно і виконують важливу екологічну функцію – очищення промстоків. Відстійники заводів, що припинили свою діяльність, з часом знають процесів екологічної демутації (самовідновлення), це знижує їхню шкідливість. Рік за роком, самоочища-

ючись, відстійники завдяки своєму оригінальному (чарунковому) розплануванню, інтегруються в навколозаводський пейзаж в стають його своєрідним і виразним елементом (Корделівка).

Відвали і кар'єри. З інших девастрованих ландшафтів, що входять до містобудівної системи цукроварні, важливе місце посідають *відвали відходу вапнякового матеріалу* (глинистокам'яниста біла маса). «Свіжі» горби цього відходу нічого гарного собою не являють, хоча за рівнем антиестетичності і екологічної шкідливості поступаються відстійникам (зокрема, не смердять). Але, коли продукування і складування вапнякової маси припиняється, її невеликі, горбисті і пасмові за формою, білі і світло-сірі за кольором, відвали швидко зазнають демутації, заростають рослинами-нітрофілами і навіть освоюються фауною. Рівні незарослі стінки-обриви таких відвалів слугують, наприклад, місцями гніздування ластівок. Відвал стає схожим на крейдиане відслонення і органічно вписується в пейзаж околиць цукрового заводу (Корделівка, Махаринці, Носівка). Коли вапнякові відходи «виходять» на берег заводських ставів, утворюються своєрідні берегові конгломератоподібні відслонення і кам'янисто-щебінчасті пляжі (В. Коровинці, Гребінки).

Крім вапнякових відвалів, що виникають у технологічному процесі виробництва цукру, з промландшафтом цукровні можуть комплексуватися *гірничопромислові ландшафти*, котрі виникають внаслідок видобування будівельного матеріалу. Останній може використовуватися на будівництві заводу (гранітний кар'єр у Бродецькому), а може і не мати прямого функціонального відношення до цукрового заводу (глиняний кар'єр у Кагарлику, каоліновий у Турбові), комплексуючись з ним лише територіально.

Інші промислові об'єкти і майданчики. Як вже вказувалося, до ландшафтно-містобудівного комплексу цукрового заводу можуть територіально входити виробничі об'єкти, що не мають прямого відношення до виробництва цукру. Крім водяних млинів і міні-ГЕС серед досліджених містобудівних систем цукроварень відмічені такі промислові об'єкти. Напроти Юзефо-Миколаївського харчового комбінату (Михайлин) розташований невеличкий *цегляний завод*; територіально з проммайданчиком цукроварні він з'єднаний дамбою і дорогою, що проходить по ній. У містечку Цибулів метрах в 300 від проммайданчика цукроварні розташована живописна *гуральня* в псевдоготичному стилі (рис. 7). Гуральні є і в інших цукрово-заводських центрах, у Андрушівці, Червоному, Уладівці. Але тут вони, хоча технологічно й мають (мали) зв'язок з цукроварнями (використовують в якості сировини мелясу), відносно велика відстань від останніх не дозволяє об'єднати їх з ними у територіально цілісні містобудівні системи.

Найвищого ступеню комплексування з іншими промоб'єктами цукровий завод досягає тоді, коли починає об'єднуватися з іншими виробничими територіями у суцільну смугу *індустріального ландшафту промзони*. До складу такого ландшафту в якості морфологічних частин можуть входити агропромислові території ферм, токів та елеваторів і промислові майданчики інших харчових і машинобудівних підприємств, потужностей будіндустрії, різноманітні бази і склади. Так, у Бердичеві проммайданчик цукроварні територіально поєднується з таким авторемонтного заводу, в Гребінках – машинобудівного, в Турбові – з каооліновим і скляним заводами, в Корделівці – з відгодівельним комплексом (працював на відходах очисти буряків).

Садово-паркові ландшафти. Здавалося б, немає більших ландшафтних і містобудівних антиподів, аніж промисловий і садово-парковий ландшафти. Втім, ще засновник антропогенного ландшафтознавства Ф. М. Мільков заводські сквери і парки вважав «заводськими типом міських ландшафтів» [2]. Зелені насадження на території підприємства і в його околицях є невід'ємною і дуже важливою з екологічної точки зору структурно-функціональною одиницею виробничої території. Садово-паркові ландшафти, що пов'язані з цукровими заводами, не є виключенням.

Найнижчий територіально, але найтісніший функціонально, рівень комплексування заводу і рослинності маємо тоді, коли зелені насадження поодинокі або невеликими пейзажними групами та куртинами входять до складу проммайданчика. Раніше ми показали, яке велике значення мають навіть *окремі дерева* для реконструкції історії промислового об'єкту, для збереження індустріальної пам'яті заводського ландшафту [12]. Всі досліджені нами цукрові заводи є старими. Старими, або більш-менш старими, є й дерева, що ростуть на їхніх територіях або навколо них. Своєю кременною статуєю, розлогими кронами вони відновлюють і плекають дух індустріальної минувшини, створюють особливу, як б сказав, промислово-патріархальну, «атмосферу» на території заводу. В Узині невеличка алеяка зі старих туй перед заводоуправлінням є справжнім *твором топіарного мистецтва*.

Наступний територіальний рівень комплексування проммайданчика і культурного фітоценозу – *заводський сквер*. Тут раритетні насадження так-сяк зібрані у групи та куртини і завдяки своїм розмірам та компактності відокремлюються від власне виробничої зони, хоча у просторовому відношенні

ще й виступають складовою – морфологічною – частиною промислово-містобудівної системи в цілому. Це саме той випадок, про який писав Ф. М. Мільков, називаючи «заводським» садово-парковий ландшафт в середині промислової забудови. Явище для цукроварень в силу їхнього невеликого розміру – досить рідкісне. Найбільш показовим прикладом може слугувати сквер перед заводоуправлінням цукроварні у Цибульові: він з усіх боків оточений промисловою і складською забудовою та інфраструктурою.

Найвищого територіального рівня комплексування садово-парковий і промисловий ландшафти досягають – і ця ситуація є найтипівішою – у випадку *передзаводського скверу* чи *парку*. Просторова зелена насадження і виробнича зона вже є більш-менш відокремленими, але залишаються генетично пов'язаними: зелена зона цілеспрямовано створювалася навколо промоб'єкту. Такі містобудівні утворення є феноменами, притаманними саме невеликим населеним пунктам – селам і містечкам.

Сквер і парк (за розмірами іноді більший від промайданчика), може мати різну ступінь тісноти парагенетичного (обумовлене походження) і функціонального (функції санітарно-захисної смуги) зв'язку із цукроварнею. Це може бути передзаводський сквер / парк, селищний парк («культури і відпочинку»), що примикає до промзони, або власне санітарно-захисна смуга. Дуже часто можна спостерігати своєрідний «троїстий союз», що утворюється з промайданчика цукроварні, заводського ставу і садово-паркового передзаводського ландшафту. А в місті Носівці цукроварня комплексується навіть з двома відокремленими передзаводськими скверами.

Заводські і передзаводські садово-паркові ландшафти іноді мають у своє-

му складі *малі архітектурні форми і скульптури* радянської доби. У скверах перед Кагарлицьким (рис. 8) і Бродецьким заводами – вишукані фонтани, виконані у неокласицистському стилі, в сквері Цибулівської цукровні – трудова радянська скульптура. Ці скульптури і архітектурні «надмірності», не дивлячись на всю їхню наївність, слід зберігати; в них мало мистецької вишуканості, але вони є непересічними пам'ятками історії – нікими свідками певного історичного періоду, який пройдено і який вже ніколи не повернеться (і в якому, до речі, цукрова промисловість України досягла свого розквіту).

Іноді зустрічаються містобудівні комплекси, що складаються із ландшафту цукровні і старовинного *садибного ландшафту*. До складу останнього входять архітектурно цінні об'єкти *маєтків* XIX ст. (Андрушівка, Бобровиця, Червоне). Це – найбільш цінні в історичному і архітектурному відношенні пам'яткоохоронно-містобудівні структури. Садибні ландшафти в Андрушівці і Червоному мають офіційний пам'яткоохоронний статус (пам'ятки садово-паркового мистецтва). Зазначимо, що в таких випадках садово-парковий ландшафт і промислова територія виступають вже самостійними, незалежними один від одного просторовими урболандшафтними виділами, хоча генетично, в силу історико-містобудівної ситуації (завод – садиба хазяїна заводу – парк), вони і є взаємообумовленими. В окремих випадках – Кагарлик, Згурівка – зникає і генетична взаємообумовленість промислової зони і садово-паркового ландшафту, і вони контактують один з одним лише територіально, та й то на обмеженому відрізку простору.

Історична житлова робітничка забудова. Відомий білоруський теоретик і історик промислової архітектури О.Б. Морозова райони і мікрорайони житлової забудови робочих кварталів, що виникли

навколо промислового майданчику і завдяки попиту виробництва на робочу силу, відносить до об'єктів індустріальної спадщини [4]. Один з найрозповсюдженіших типів ландшафтів населених місць – селитебний – в загальному випадку є структурно і функціонально самостійним типом міського ландшафту. Але у випадку робітничого селища (котре може набувати розмірів навіть міста-заводу), селитебні ландшафти слід вважати часткою містобудівної системи, створюваною виробництвом.

Типовим бінарним територіальним утворенням що формується під безпосереднім та/або опосередкованим впливом цукроварні, є містобудівна структура «цукровий завод – заводська робітничка житлова забудова». Остання завжди супроводжує цукровий завод містечка чи села. Вона може бути представлена однією великою житловою спорудою (Уладівка), чи вулицею (Пії), може складатися з двох і більше рознесених у просторі вулиць, а то й кварталів (В. Коровинці, Носівка, Узин, Цибулів). Вона може від загальної забудови населеного пункту дуже різко відокремлюватися фізично – рельєфом, ставками (Махаринці, Михайлин); може – за чисто адміністративними ознаками (Носівка, Кожанка); а може плавно переходити у неї (Бердичів, Гребіники, Іллінці, Узин). Іноді, в силу особливо розгалуженого і складного («амебоподібного») просторового розпланування промислової і житлової забудови, остання територіально включається до складу промзони, утворюючи особливий тип міського ландшафту – *промислово-селитебний* (Кагарлик, Корделівка, Турбів). Але у будь якому випадку житлова робоча забудова навколо цукроварні має місце. Утворюється містобудівний комплекс «проммайdanчик / житлова робоча забудова». Остання, як правило, хоча би якимось мінімумом своєї частини територіально примикає до виробничої забудови; максимум що

їх може розділяти – провулок, сквер чи присадибні городи.

Райони житлової забудови, що утворилися завдяки цукровим заводам, є цінними з архітектурно-історичної точки зору. Як правило, вони представлені цілком або фрагментарно забудовою кінця XIX – поч. XX ст., 1930-х, другої половини 1940-х та 1950-х років. Така стара забудова звичайно більш виразна (рис. 9) і несе на собі відбитки архітектурних стилів свого часу. Найбільш вражаючим у архітектурному відношенні є ансамбль громадянської забудови початку XX ст., що примикає до цукрового заводу у смт. Червоне. Слід також вказати на старовинні, автентичні, архітектурно виразні громадянські споруди навколозаводської забудови у Великих Коровинцях, Махаринцях і Ходоркові. Нажаль, частогусто сучасні реконструкції і добудови псують первинний архітектурний вигляд старовинних споруд, але поки що ще багато дечого стоїть і недоторканими, а іноді й делікатно опорядженими. В стару забудову можуть вклинюватися раритетні зелені насадження – поодинокі чи групами (дуже виразне старовинне озеленення характерне для заводського житлового «мікрорайончика» у містечку Бродецькому). Нарешті, до складу історично-робітничої забудови можуть входити пам'ятки культової архітектури та громадянського будівництва нежитлової інфраструктури (лікарні, школи, клуби, магазини, заводські контори). Подекуди мікрорайони історичної житлової забудови зберегли історичні назви і символіку (наприклад, «Бархатні ряди» в Андрушках), які слід розглядати вже як нематеріальні елементи виробничої спадщини. Такий мікрорайон біля цукроварні у селі Кожанці у топонімічному відношенні є вельми оригінальним. Увесь квартал забудови тут зветься просто: «Територія цукро-заводу», а юридичні адреси домів цієї «території» позначаються як «вул. За-

водська». Фактично ж мова йде про чималий містобудівний модуль – цілу систему вулиць і провулків, які об'єднані під уніфікованою назвою «вулиця Заводська».

Які ще об'єкти можуть входити до складу ландшафтно-містобудівних структур, утворюваних цукроварнями? Можна знайти *некрополі*: у місті Бобровиці в старовинному парку, що поруч із заводом, розташована могила директора заводу М. Я. Бритенка (1907-1952). Тут простежується дуже своєрідний, не тільки територіальний, а й ідеально-історичний зв'язок некрополя із цукровнею. У Бердичеві до проммайданчика тулиться заводський *стадіон* – елемент рекреаційної зони.

Цукроварні як пам'ятки розпланування населеного місця. Завершуючи характеристику цукроварень як містобудівних пам'яток, слід відзначити їхню *загально-містобудівну роль* – тобто те, як проммайданчик цукрового заводу впливає на загальне розпланування території населеного пункту, в котрому він розташований; як він визначає містобудівну структуру в цілому. В умовах містечок і сіл, підкреслимо ще раз, значення проммайданчиків цукроварень для формування їхніх просторових конфігурацій, розпланувальної мережі і геоластики населеного місця надзвичайно важливе.

В загально-розпланувальному відношенні містобудівні комплекси, утворювані цукроварнями, мають дві «граничні» просторові конфігурації: 1) проммайданчик і його оточення повністю сполучуються з оточуючою забудовою і виділити їх в просторовій структурі населеного пункту проблематично (назвемо таке розташування *злютованим*); 2) містобудівний комплекс, утворюваний заводом, повністю відокремлений від населеного пункту і являє собою абсолютно самостійний розпланувальний модуль (назвемо таке розташування *острівним*). Як перший (Черка-

ський цукрово-рафінадний завод), так і другий (Юзефо-Миколаївський агропромисловий комбінат) тип просторових структур зустрічаються дуже рідко: злютований – у великих містах, острівний – у селах в специфічних гідрографічних і геоморфологічних умовах (коли ізоляції заводського модуля сприяють «Г», або «П»-подібні обриси долинно-балкової мережі). Між крайніми варіантами просторово-містобудівних структур, обумовлених цукровими заводами, лежить континуум, так би мовити, їхнього планового розташування в межах населеного пункту. Основні «щаблі» цього континууму для досліджених нами заводів такі:

– цукровий завод розташований у центрі містечка/села і визначає його первинну історичну просторову структуру – аж до конфігурації центральних вулиць і площ (Андрушки, Григорівка, Іллінці, Корделівка). Таке розташування назвемо *центральним*;

– цукровий завод відносно центру населеного пункту розташований у ближньому або середньому радіусі і, інтегруючись з іншими промисловими або агропромисловими майданчиками, утворює промислову (агропромислову) зону, що тягнеться до самої периферії села чи містечка (Гребінки, Кагарлик, Турбів). Назвемо таке розташування *інтегрованим*;

– цукроварня разом з усім своїм ландшафтно-містобудівним «супроводом», як і у випадку острівного розташування, утворює самостійний і гарно відокремлений у плані просторовий модуль, але не повністю відірваний від основного масиву забудови населеного місця, а тим чи іншим чином (здебільшого через транспортну мережу і історичну робітничу забудову) з нею пов'язаний. Завод розташовується на периферії населеного пункту і, як правило, має при собі власний «квартальчик» робітничої житлової забудови. Назвемо таке розташування *відокремленим*. Більшість до-

сліджених нами заводів мають у містечках і селах саме таке розташування.

Всі перелічені загально-осельні, а іноді й міжселенні, містобудівні структури є пам'ятками містобудування. Вони відображають характер історичного розпланування населеного пункту в цілому, а іноді і двох сусідніх населених пунктів, що примикають до промзони (Гребінки – Салівонки, Михайлин – Йосипівка).

Індустріальні сліди, ландшафти.

Хоча питання щодо комплексної охорони *індустріальних ландшафтів* в літературі вже й поставлене декілька років тому [11], в теоретичному плані воно поки що не розроблене. Напевно тому, що до сьогодні більшість як ландшафтознавців, так і архітекторів-містобудівників продовжують вважати, що техногенне утворення промислової зони – то не є ландшафт, як такий. Не вдаючись у теоретичні суперечки, зазначимо ще раз, що розгляд проммайданчику як містобудівної і як ландшафтної пам'ятки евристично дуже близькі. Можливо, тут взагалі відміна полягає лише у тому, як розставляти акценти. Тому можна вважати, що багато властивостей цукровень, як пам'яток ландшафту, розглянуто вище – коли мова йшла про них як про архітектурні і містобудівні пам'ятки. Втім, один аспект залишився поза увагою: в концепцію пам'ятки містобудування він-таки не вкладається. Це аспект – *індустріального сліду* і *реліктового ландшафту* як його уречевленого прояву на місцевості.

Поняття індустріального сліду запропоновано нами на основі вивчення Закарпатських гут [10]. Сутність поняття «індустріальний слід» дуже проста. Виробничий об'єкт давним-давно зник; але від нього залишилися уречевлені чи ідеальні феномени, котрі свідчать: він, тут, в цьому місті колись існував. Феномени ці можуть бути самим різними – від прізвищ і легенд, успадкованих населенням села/містечка від своєї вироб-

ничої минувшини, до виразних антропогенних ландшафтів-залишків об'єктів, що займають чималі площі на місцях колишньої виробничої діяльності.

Матеріалом для даної статті послужили не тільки діючі заводи, а й зупинені, в тому числі зупинені давно (табл.). Як правило, після цукрового заводу щось залишається, повністю він не зникає. Від заводів у Монастирищі, Первомайському, Топорах, Ходоркові, Яроповичах залишилися окремі споруди (складські, адміністративні, або навіть цехові), заводські стави, райони історичної робітничої забудови (Ходорків) і соціальної інфраструктури (Первомайське), парк (Первомайське), залишки залізничного мосту (Ходорків), а також справжні індустріально-археологічні об'єкти – напівзасипані землею заводські руїни (Топори, Ходорків). Але найбільш цікаве і виразне, що залишається від давно зруйнованого заводу, це антропогенний ландшафт на тому місці, де він колись димів і грюкав. Іноді такі ландшафти є утаємниченими і загадковими, з виразними руїнами, схованими серед «джунглів» (Топори); іноді наповненими сонця і вітру зі своєрідним рельєфом (рис. 10) і навіть «екзотичними» для сільської місцевості індустріоземами – особливим типом техногенних ґрунтів проммайданчиків. Антропогенні ландшафти, що утворилися на місцях колишніх промислових підприємств, є самим виразними індустріальними слідами – свідками виробничої минувшини місця. Пройде не одне століття, засохнуть парки, зруйнуються склади, розмиються дамби і спустяться стави, зітруться спогади з людської пам'яті, а реліктові антропогенні ландшафти на місцях колишніх заводів будуть продовжувати розказувати прийдешнім пам'яткознавцям про цукровні і гуральні, гуті і броварні, рудні і домниці – навіть тоді, коли самі ці слова перетворюються в зрозумілі лише мовознавцям архаїзми нашої мови...

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алферов Н. С.* Зодчие старого Урала. Первая половина XIX в. Свердловск, 1960. 216 с.
2. *Мильков Ф. Н.* Человек и ландшафты: Очерки антропогенного ландшафтоведения. М.: Мысль, 1973. 224 с.
3. *Морозова Е. Б.* Промышленная архитектура у истоков интернационального стиля // Градостроительство и архитектура: актуальные проблемы: Сб. Мн. 2002. С. 112-119.
4. *Морозова Е. Б.* «Рабочий поселок» в городе как памятник промышленного строительства // Индустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали Другої всеукраїнської конференції. Київ, 23-26 травня 2007 року / Науковий вісник Інституту дизайну і ландшафтного мистецтва Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2007. Вип. 4. С. 11-18.
5. *Основные показатели* работы сахарных заводов СССР / Сост. Бенин Г.С. М.: Пищепромиздат, 1958. 462 с.
6. *Прибега Л. В.* Пам'ятка містобудування: методологічна сутність // Праці центру пам'яткознавства. К., 2005. Вип. 7. С. 3-13.
7. *Симагин В. А., Курбатова Н. В.* Проблемы ревалоризации // Изв. вузов. Строительство. 2004. № 2. С. 102-107.
8. *Тимофієнко В.* Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини // пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К., 2007. С. 257-282.
9. *Тимофієнко В.* Шляхи формування типів складських споруд на Півдні України // Архітектурна спадщина України. К.: НДІТІАМ, 1994. С.24-38.
10. *Тютюнник Ю. Г.* Индустриальные следы (на примере стеклоделия Закарпатья) // Питання історії науки і техніки. 2008. № 2. С. 65-69.
11. *Тютюнник Ю. Г.* Охрана и заповедание индустриальных ландшафтов // География и природные ресурсы. 2006. № 2. С. 34-41.
12. *Тютюнник Ю. Г., Супрунович Ю. О.* Палімпсест заводського ландшафту (на прикладі Київського ВАТ АТЕК) // Праці центру пам'яткознавства. 2006. Вип.10. С. 132-164.
13. *Штиглиц М. С.* Промышленная архитектура Санкт-Петербурга. СПб.: ТОО «Журнал "Нева"». 128 с.
14. *Холодова Л. П.* Архитектура металлургических заводов Урала второй половины XIX – начала XX веков: Автореф. ди. ... канд. арх. – 18.00.02 Архитектура зданий и сооружений / Московский архитектурный институт. М., 1972. 24 с.
15. *Ayuala M. C.* La transformación de antiguos recintos industriales // Projecte de transformació d'un antic recinte industrial. La Fabrica Nova a la ciutat de Manresa. Barcelona. 2003. P. 10-12.

Тютюнник Ю.Г. Сахарные заводы – архитектурные, градостроительные и ландшафтные достопримечательности Украины. В статье рассмотрены основные виды и современное состояние сахарной заводов как архитектурных, градостроительных и ландшафтных памятников нашей страны.

Tutyunnik J.G. Sugar mills – architectural, urban and landscape attractions of Ukraine. The article describes the main types of sugar and the current state-of conclusions as architectural, urban and landscape monuments of our country.